

ХҒТАР 17.71.91

Баярсайхан Жамсранжав

Моңғолия Ұлттық музейі, Улан-Батор, Моңғолия
(E-mail: jabayarsaikhan@gmail.com)

Көшпенділер мәдениетіндегі «Асық» ойыны

Аңдатпа. Дала көшпелілерінің негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан олар одан шығатын барлық өнімдерді тиімді пайдаланған. Мал сүтін азық, терісі мен жүнін киім, мүйіз бен сүйектерін түрлі құралдар ретінде пайдаланған. Мал тілерсегінен алынған шымыр сүйекті «асық» деп атап, оны ұрпақ тәрбиесінде кеңінен қолданған. Дала көшпелілерінің өмір сүрген аумақтарында жүргізілген археологиялық қазбаларда табылған асық түрлері «асық» тарихының тым тереңде екендігінің дәлелі. Ал оның ұрпақ тәрбиесіндегі орны жайлы зерттеуіміз археологиялық, мәдени, тілдік қорымыздағы элементтер арқылы нақтыланып, мәдениетіміздегі орны анықталуға тырысылды. Көшпелілер мәдениетінің қазіргі ең үлкен екі өкілі ретінде қазақ пен моңғол мәдениетіндегі асыққа қатысты тілдік, мәдени байланыстар салыстырмалы түрде қарастырылды.

Түйін сөздер: асық, ұлттық ойын, көшпенділер мәдениеті, мал сүйегі, ойын.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-139-2-185-192>

Түсті: 15.04.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 19.05.2022

Кіріспе

Асық – көшпелілердің негізгі шаруашылық көзі болған төрт түлік мал тілерсегінен алынатын, шымыр сүйек. Асық сөзі еуразия далалық аймағын мекендеуші этностар тарапынан ашық (қарачай-балқар), шагай (моңғол), ашық, чүкө (қырғыз), ашық (түрік) деп аталады. Орыс тілінде де «альчик» (кость чашце) сөзі кездеседі.

Асықты Еуразиялық далалық аймағын мекендеуші этностар ежелден ойын ойнауға, бал ашуға және қорғаушы рәміз ретінде қолданған. Көне түріктер қасқырды кие тұтса, оның асығын пәледен қорғайтын тұмар ретінде таққан. Тәуешкі, арқар, киік сияқты аңдардың асықтары да шымыр, салмақтылығына және ірілігіне байланысты ойындарда сақа ретінде пайдаланылған. Еуразия далалық аймақтарында қола дәуірі мен ерте темір дәуірінен бастап Түркілер өмір сүрген дәуірге дейін жерлеу орындарында асық кездесе бастайды.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Біз өз зерттеуімізде белгіленген мақсатқа жету үшін осы мақаламызда жалпы ғылыми әдістер жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға, жүйелеу және жіктеу (классификациялау), жалпылау және талдау әдістерін қолдандық. Зерттеуіміздің

негізгі нысаны көшпелілер мәдениетіндегі асық танымы. Біз зерттеуімізде жалпы асықтың көшпелілер танымындағы орнын анықтап, оның түрлі ойындардағы қолданылу түрін, атқаратын қызметін ашуға тырыстық. Дала көшпелілерінің екі негізгі тобы ретінде қазақ пен моңғол этностарын алып, олардың мәдениетіндегі асықтың орны тілдік, археологиялық, тарихи деректер негізінде салыстырмалы түрде қаралып, ортақ белгілері анықталды. Бұл аталмыш этностардың тарихтың белгілі кезеңдеріндегі генеологиялық немесе кроссмәдени байланыстарының тереңдігінің кепілі екендігін айқындайды.

Талқылау

Қола дәуірі жерлеу орындарында асықтың кездесуіне байланысты Е.В. Купряновтың, С.С. Марковтың, А.М. Сагаливтің еңбектерінде кездеседі. Олар археологиялық олжа ретінде асықтың бұл дәуір мәдениеттеріндегі танымына байланысты өз анықтамаларын жасап, түсініктемелерін келтірген. Олардың барлығы дерлік асықты бала ойындарындағы бір атрибут ретінде түсіндірген. С.В. Сотникова ханым өз зерттеулерінде бала жерлеу орындарында табылған асыққа қатысты мәліметтерді бала жасының ерекшелігіне байланысты екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші топта 5-7 жас аралығындағы кішкентай балаларға тиесілі жерлеу орындарында асық санының аздығы мен 8-14 жас аралығындағы бала жерлеу орындарында бірінші топтағыларға қарағанда әлдеқайда көп асық санының кездесетіндігіне тоқталып, бұл жағдайдың жасы үлкен балалардың мақсатты түрде өз меншігі болып табылатын асықтарды көбірек жинауға олардың жас үлкендігі мен ептілігіне тікелей байланысты екендігімен түсіндірген. Кіші жастағылар жақындарының берген асығымен шектелген. Олардың ойындарда өздерінен әлдеқайда епті, тәжірбиелі үлкен балаларды ұту мүмкіндігінің төмендігіне тоқталған. Бұл дала көшпелілерінің меншік құқы мен ептілігін шыңдайтын бала тәрбиесінің бір бөлшегі, дала мәдениетінің айрылмас бір құрамы ретінде түсіндірген [1].

Моңғол ғалымы Н. Батболд Моңғолияның Арханғай аймағы, Улаан ауылдық округына қарасты Голмод қорғанынан табылған Ғұн дәуіріне тиесілі жерлеу орынында табылған асықтарға арнайы таңбалар ойылған. Ғалым бұл таңбалардың сол кезеңдегі тас бетіне, тұрмыстық заттарға таңбаланған таңба сұлбаларымен ұқсастықтары негізінде бұл таңбалардың тайпаларға тиесілі меншіктік таңбалар екендігіне назар аударып, бұл асықтардың да меншік құқы негізінде әкеден балаға мұра болып қалған болуы мүмкін деген қортындыға келген [2].

Қазақ ғалымдары У.У. Умиткалиев, Д.Т. Тлеутабуловтардың «Асыки и их роль в мировоззрении кочевников» атты мақалаларында асық тек ғана балалардың ойыны ғана емес, жалпы көшпелілер мәдениетінің бір бөлшегі ретінде қарастырған. Олар асықтың дала көшпелілерінде бал ашу, әсемдік бұйымы, жетіген сияқты музыкалық аспаптардың бөлшегі, күнделікті киімдерде түйме ретінде әр түрлі салада қолданылғандығын алға тартады. Аталмыш ғалымдардың 2014 жылы Шығыс Қазақстан облысы аумағында қола дәуірі кезеңіне тиесілі жерлеу орнында жүргізген қазба жұмыстарында жерлеу мүрдесінің аяқ жағына қойылған, қына бояумен боялған ішінде арқардың асығыда бар 140 асық табылған [3]. Асықтардың қына бояумен боялуы және кейбір асықтардағы тесіктердің болуы бұл асықтардың жіпке тізілгендігін анық білдіріп, асықтардың тек ғана бала ойыны ретінде қарастыруға болмайтындығын білдірсе керек.

Көшпенділер шаруашылығының басты көзі болған мал шаруашылығы көшпелілер өмірі мен мәдениетіне өшпестей үлкен із қалдырғаны белгілі. Негізгі шаруашылығы болған мал өнімдері, еті, сүті – ас болса, оның терісі, жүні, түбіті – киім, ал сүйектері – түрлі құралдар, тезегі – отын ретінде пайдаланылады. Бұл көшпелілердің шаруашылығының негізгі көзі болған мал өнімін ешқандай қалдықсыз толық игергендігінің белгісі. Осы аталмыш мал өнімдерінің ішіндегі негізінен ұлттық ойын түрінің құралы ретінде танылған «Асық» көне көшпелілер танымында ерекше орынға ие. Асық алдымен дала көшпелілерінің бала тәрбиесіндегі негізгі құралы. Баланы ептілікке, мергендікке, сергектікке, ұқыптылыққа, санап үйренуге тәрбиелеу құралы болған. Дала көшпелілерінің тікелей жалғасы болып табылатын түркі, моңғол халықтарының көбісінде ұлттық ойын ретінде қабылданған асық ойынының көптеген түрі кездеседі. Асық ойынының басты объектісі, құралы – Асық. Асықтың иірілу барысында орналасу түрлеріне (позиция) байланысты асық орналасуы және асықтың физиологиялық ерекшелігіне байланысты атаулары бар.

Сурет 1. Асық

Асықтың физиологиялық ерекшелігіне байланысты атауы:

Сақа – асықтың үлкен әрі шымыр түрі. Бұл асық жеткен еркек қойдан немесе серкеден алады;

Кеней – ортаңқол қарапайым асықтар;

Шүкейт – кішкентай жас малдың асығы;

Қойлық – қойдың асығы;

Ешкімек – ешкінің асығы;

Құлжа – сақа ретінде қолданатын құлжа асығы;

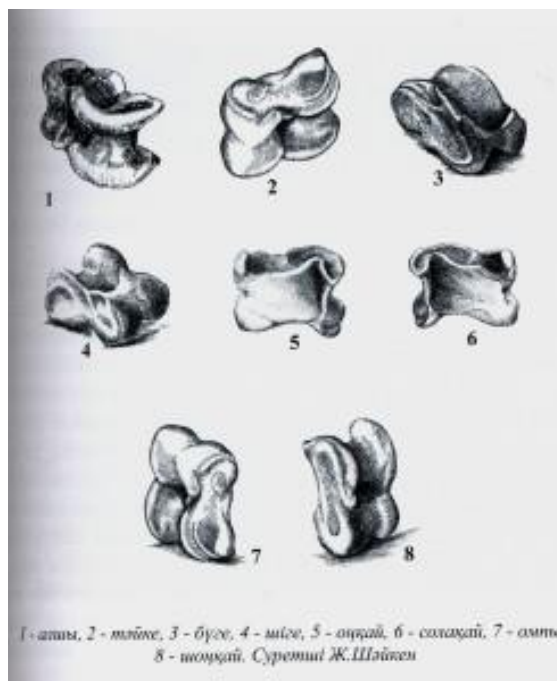
Көктабан – қорғасын құйылған салмақты сақа асық;

Топай – сиырдың асығы;

Жабай – ірі асық;

Қолқар – сақа ретінде пайдаланатын арқар асығы.

Сурет 2. Ж. Шайкеннің асықтың иіру барысында орналасу позициясына байланысты сызылған суреті

Асықтың иіргенде орналасу барысына (позиция) қарай аталуы:
 Алшы – асықтың қырыменен қуыс бетінің жоғары қарап орналасуы;
 Тәйке – асықтың қырыменен дөңес бетінің жоғары қарап орналасуы;
 Бүге – асықтың жанымен дөңес бетінің жоғары қарап түсуі;
 Шіге – асықтың жанымен ойық бетінің жоғары қарап түсуі;
 Омпы – асықтың ашасы немесе мұртша жағы жоғары қарап тік тұруы;
 Шоңқай – асықтың жұмыр жағы жоғары қарап тік тұруы;

Моңғол тілінде осы асықтардың орналасу барысының атаулары:
 хонь /бөгтөрөөрөө дээш харж унах/ - қой
 ямаа /хонхороороо дээш харж унах/ - ешкі
 тэмээ /тахираараа дээш харж унах/ - түйе
 морь /шулуунаараа дээш харж унах/ - ат
 Онх /үзүүр нь доошоо харж унах/ - омпы

Асық ойыны барысында қолданылатын құралдар мен әдістер:
 Көң киіз – асық ойнауға арналған төсеніш. Кигізден немесе қалың матадан жасалғандықтан асық атуға, қаржуға қолайлы. Асық ойынының түріне қарай, қатысушы санына қарай өзгеріп отырады;
 Асық иіру – ойыншының ойын құралына сай асықты көң киіз үстіне шашу техникасы. Ойыншының ептілігіне байланысты иірілген асық ойын шартына сай біргелкі немесе алшы позициясында орын тебеді. Мысалы, бәйге ойынында ойыншы асық иіру ептілігі негізінде иірілетін төрт асықты омпы немесе алшы түсіруге тырысады, ал хан ату ойынында ойыншылардан жиналған асықтар қолға сыйуына байланысты бірнеше бөліп иіру арқылы өз ептілігіне сай асықтарды біргелкі түсіруге тырысады. Яғни, ойыншы ойын шартына сай асықтарды қалаған позициясында түсіруге тырысады;
 Асық ату – бірдей позициядағы екі асықты қолдың кез келген саусағын пайдалана отырып шерту әдісі немесе нысана, шеңбер ішіндегі асықты межелі жерден шерту

арқылы көздеу әдісі десекте болады. бұл асық ойынының ең бір ептілікті қажет ететін әдісі;

Қаралық – ойыншының асық ойыны барысында ережеге сай келмейтін іс-әрекеттерді қолдануы. Бұл төрешілер тарапынан ескерту беру немесе ойыннан шығарылу арқылы жолға қойылады;

Шеңбер – бұл асықтың «алаң» ойыны кезінде сызылатын тізілім шегі. Ойыншылар осы шеңбер сызығынан аспауы және ортадағы ойын асығына дөп тигізу арқылы ол асықты шеңбер сыртына шығару арқылы ұпай жинай алады;

Су – ойыншылардың алаңға тігілген асықты ату кезіндегі асық шерту немесе лақтыру бағыты;

Сөре – асық тігілген кіші шеңбер. Онда ойыншылардың көнге салған асықтары тізіледі;

Қарақшы – алтын сақа орналасқан нүкте;

Кезек – асық ойыншылардың ойынға қатысу реті. Кезек ойыншылар арасында асық иіру арқылы (кім көп алшы түсіреді) немесе жеребе тастау арқылы анықтайды;

Қаржу (қаршу) әдісі – құс деп аталатын асықты жоғары лақтырып, сол аралықта көндегі белгіленген асықты іліп алып, жоғары лақтырылған құсты (асық) жерге түсірмей қаржып алу әдісі;

Сауу әдісі – алақанға ұсталған асықтарды жоғары серпіп, серпілген асықтарды қолдың сыртына тұрғызып, тұрақтаған асықтарды қайта жоғары серпіп шашпай қолдың басын айналдыру арқылы алақанға жинау әдісі. Асық қаржу немесе бестас ойындарында қолданылады.

Сурет 3. Моңғолия және Қазақстандағы Ұлттық асық ойындарынан суреттер

Жалпы асық ойыны көшпелілер мәдениетінің ажырамас бөлігі. Асық ойынының бала тәрбиесіндегі рөлі зор. Баланы ептілікке, мергендікке, ұқыптылыққа, санауға тәрбиелейтіндігін көптеген зерттеушілер өз тақырыптарына арқау еткен. Асық ойындары баланың жас ерекшеліктеріне қарай және жынысына қарай бірнеше топтарға бөлінеді. Мысалға бестас ойынын көбінесе қыз балалар ойнаса, бәйге ойынын кішкентай балалар ойнаған [4]. Сонымен қатар асықты қорғаушы тұмар ретінде (әсіресе қасқыр асықтары), тұрмыстық киім үлгілерінде түйме, әсемдік үшін боялған асықтарды алқа ретінде қолданғандығын байқауға болады [3]. Асықты үлкендер түрлі сайсытар мен бәс тігулерде иіру арқылы құмар тасы түрінде қолданған. Асықты ұлттық музыкалық аспаптарда тиек ретінде жетіген аспабында, моңғолдардың ұлттық аспабы ятга аспабында қолданылғандығын білеміз [5].

Қорытынды

Халық ауыз әдебиетінде «Алтын сақа» ертегісінде сақа, «Ер төстік» ертегісінде асық ойынап жүргендегі балалардың Ертөстікке асықтан жеңілгенде мазақтауы, тілек ретінде ісің алға бассын деген мағынада «Асығың алшысынан түссін», адамның мінез құлығын сипаттау мақсатында «тайдың асығындай», «сақа жігіт» сияқты сөз тіркестерінің көптеп кездесуі көшпелілер өміріндегі асықтың маңыздылығын атап өтсе керек. Расымен де «асық» көшпелілер өмірінде танымы терең, зерттеуді қажет ететін тақырып. Ол тек бала тәрбиесінде ғана қолданылып шектелмей, музыкалық аспаптарда, үлкендер арасындағы бәс тігу, сайыстарда, күнделікті тұрмыстағы киімдерде түйме, сәндік бұйым ретінде, қорғаушы киелік таным негізінде тұмар түрінде қолданылғандығын көреміз. Археологиялық жерлеу орындарында табылған асықтардың үстінде түрлі таңбалардың қолданылуы, асықты діни рәсімдерде қорғаушы тұмар ретінде кең көлемді қолданғандығының айғағы болса керек. Демек, асық көшпелілер мәдениетінің ажырамас бөлігі, танымы терең құбылыс.

Моңғол мен қазақ тіліндегі, мәдениетіндегі, әдебиетіндегі, тарихындағы «асық» танымына қатысты ұқсас дүниелердің біздің генеологиялық немесе кроссмәдени байланыстарымыздың тым тереңде екендігінің белгісі болса керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Сотникова С.В. Детские погребения с наборами асыков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2014. – № 2 (25). – С. 26-34.
2. Батболд Н. Хүннүгийн хадны зураг // Studia Archaeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae.– 2011– Т. XXXI. – С. 26-39.
3. Умиткалиев У.У., Тлеугабулов Д.Т. Асыки и их роль в мировоззрении кочевников // Религиозный фактор в истории древних и средневековых народов Евразии. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2018. – С. 37-42.
4. Молдабай Т., Бутеев Б.О. Асык в культуре казахского народа: традиция и преемственность // Международная научно-практическая конференции «Урал-Алтай: через века в будущее» от 2 июля 2014. – Чобаксары, 2014. – С. 64-69.
5. Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. – Алматы, 2013. – Т.2. – 496 б.

Баярсайхан Жамсранжав

Национальный музей Монголии, Улан-Батор, Монголия

«Асык» в культуре кочевников

Аннотация. Поскольку основным занятием степных кочевников было скотоводство, они эффективно использовали все его продукты. Молоко животных использовалось в пищу, кожа и шерсть - в качестве одежды, рога и кости - в качестве различных орудий труда. Кость из хвоста животного называется "асык" и широко используется в воспитании потомства. Археологические раскопки в районах проживания степных кочевников доказывают, что история "асыка" очень глубока. И

наше исследование его места в воспитании подрастающего поколения было уточнено через элементы наших археологических, культурных и лингвистических ресурсов, и попытались определить его место в нашей культуре. Как два крупнейших представителя современной кочевой культуры, были сравнительно рассмотрены лингвистические и культурные связи по отношению к асыку в казахской и монгольской культуре.

Ключевые слова: асык, национальная игра, кочевая культура, кости животных, игра.

Bayarsajxan Zhamsranzhav

National Museum of Mongolia, Ulaanbaatar, Mongolia

«Asyk» in Nomad culture

Abstract. As the main occupation of steppe nomads was cattle breeding, they used all their products efficiently. Animal milk was used as food, skin and wool as clothing, horns and bones as various tools. The bone from the animal's tail is called "asyk" and is widely used in the upbringing of offspring. Archaeological excavations in the areas inhabited by steppe nomads prove that the history of "asyk" is very deep. And our study of its place in the upbringing of the next generation was clarified through the elements of our archeological, cultural and linguistic resources, and tried to determine its place in our culture. As the two largest representatives of modern nomadic culture, linguistic and cultural ties in relation to asyk in Kazakh and Mongolian culture were considered comparatively.

Keywords: asyk, national game, nomadic culture, animal bones, game.

References

1. Sotnikova S.V. Detskie pogrebeniya s naborami asy`kov i rol` igry` v obshhestvax stepnogo naseleniya e`poxi bronzy`, Vestnik arxeologii, antropologii i e`tnografii [Children's Burials with Asyk Sets and the Role of Play in Steppe Societies of the Bronze Age, Bulletin of Archaeology, Anthropology, and Ethnography]. 2014. No.2 (25). P. 26-34, [in Russian].
2. Batbold N. Хүннүгийн хадны` zurag, Studia Archaeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae.2011. Vol. XXXI P. 26-39, [in Mongolian].
3. Umitkaliev U.U., Tleugabulov D.T. Asy`ki i ix rol` v mirovozzrenii kochevnikov, Religions` faktor v istorii drevnix i srednevekovy`x narodov Evrazii [Asyk and their role in the worldview of nomads, The Religious Factor in the History of Ancient and Medieval Peoples of Eurasia], ENU, Astana, 2018. P. 37-42, [in Russian].
4. Moldabaj T., Buteev B.O. Asy`k v kul`ture kazaxskogo naroda: tradiciya i preemstvennost`, Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferencii «Ural-Altaj: cherez veka v budushhee» ot 2 iyul` 2014 [Asyk in the Culture of the Kazakh People: Tradition and Continuity, International Scientific and Practical Conference

"Ural-Altai: Through the Ages into the Future", July 2, 2014]. Chobaksary`, 2014. P. 64-69, [in Russian].

5. Toleubaev A.T. Qazaq halqy` e`tnografiyasy`ny`n maseleleri [Problems of ethnography of the Kazakh people], (Almaty, 2013, Vol. 2, 496 p.), [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Баярсайхан Жамсранжав – тарих ғылымдарының докторы, Моңғолия Ұлттық музейі директорының орынбасары, профессор, Моңғолия Ұлттық музейі, Улан-Батор, Моңғолия.

Bayarsajhan Zhamstranzhav – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the National Museum of Mongolia, Ulaanbaatar, Mongolia.